

HETE VUREN

20•01•2024 - 12•05•2024

Stedelijk Museum
Zutphen

schattenuithetrijks.nl

STEDELIJK
MUSEUM
ZUTPHEN

RIJKS MUSEUM

VSBfonds

VRIENDENLOTERIJ

ZABAWAS

het
Cultuurfonds

Beste bezoeker,

Dit boekje bevat informatie over de kunstwerken en voorwerpen in Hete Vuren. De cijfers bij de objecten verwijzen naar de info in het boekje. Tussendoor is extra informatie over vurige thema's opgenomen.

Nog meer informatie is te vinden in de audiotour en de publicatie Hete Vuren (verkrijgbaar in de museumwinkel).

Veel plezier gewenst!

RIJKS MUSEUM

HETE VUREN

Hete Vuren is het slot van de reizende tentoonstellingsreeks over de vier elementen, samengesteld door zes stadsmusea in Bergen op Zoom, Gouda, Harlingen, Hoorn, Venlo en Zutphen in samenwerking met het Rijksmuseum. Na Lage Landen, Koele Wateren en Hoge Luchten is met Hete Vuren de Elementenreeks compleet.

Uit de rijke collectie van het Rijksmuseum is niet alleen het werk van bekende meesters gekozen, ook minder bekende parels passeren de revue. Ruim vertegenwoordigd zijn genrestukken; scènes uit het dagelijks leven met een belerende boodschap. Dat alles is aangevuld met kunstwerken en voorwerpen uit het Stedelijk Museum Zutphen en Museum Henriette Polak.

Aarde, water, lucht, vuur zijn gekoppeld aan de vraag naar onze identiteit. De focus ligt deze keer op de sociale dimensie. Hebben we het nog wel gezellig met elkaar? Of vechten we elkaar de tent uit? Waar zit het vuur in onze samenleving? Voor de hand liggend is de associatie met gezelligheid, Nederland staat erom bekend. Maar vuur heeft ook een vernietigende kracht in oorlogen en bij branden. Ambachtelijk, scheppend vuur in werkplaatsen en fabrieken - of in de mens zelf - is een sterke motor voor creativiteit en vernieuwing. Vuur is het begin en het einde van alles.

Tot slot: er zit muziek in Hete Vuren! Speciaal voor deze tentoonstelling schreef singer-songwriter Marise den Bakker (Steenderen, 2001) een aantal songs, die bij de schilderijen van haar keuze zijn te beluisteren.

HETE VUREN

TENTOONSTELLINGSZAAL BEGANE GROND

01 GERARD DOU (LEIDEN 1613 - LEIDEN 1675)

Meisje met olielamp voor een venster, ongedateerd
Olieverf op paneel
Rijksmuseum

Een vrouw die half uit een raam hangt en in haar hand een olielampje of kaars houdt. De zeventiende-eeuwse meester Gerard Dou maakt dergelijke voorstellingen tot een specialisme. Ze kunnen als trompe-l'oeil gezien worden, ook wel bedriegertjes genoemd. Niet alleen Dou, ook tijdgenoten maken furore met hun zogenoemde 'kaerslichten'. Dit zijn voorstellingen op paneel waarin de vlam van de kaars, olielamp of toorts de duisternis doorbreekt en de voorstelling verlicht.

02 GODFRIED SCHALCKEN (MADE 1643 - DEN HAAG 1706)

Verschil van smaak, ca. 1690
Olieverf op paneel
Rijksmuseum

Een jongeman steekt met een brandende kaars zijn pijp aan, rook ontsnapt tussen zijn lippen. Op de achtergrond een man en een vrouw, naar elkaar gericht. Pijproken en tabak staan voor een van de vijf zintuigen: reuk. Dit schilderij moet de toeschouwer aan het denken zetten. Iemands smaak betreft niet alleen de zintuigen, maar ook iemands voorkeuren op allerlei gebied.

03

ADRIAAN MEULEMANS (ROTTERDAM 1763 - DEN HAAG 1835)

Keuken bij lamplicht, 1817

Olieverf op paneel

Rijksmuseum. Schenking van J. Kesler PMz, Amsterdam

In de negentiende-eeuwse schilderkunst speelt kaarslicht een belangrijke rol. Het is de tijd van de romantiek, met een fascinatie voor de overweldigende natuur, de duisternis en het mysterieuze. Ook kijkt men nadrukkelijk naar zeventiende-eeuwse meesters zoals Gerard Dou. Net als zijn beroemde voorganger plaatst Meulemans de scène binnen de kaders van een raam. Kijkend naar figuren in het halfduister, waan je je als kijker een voyeur. Het maanlicht, schijnend door het bovenraam, en de kaarsvlam achter het gordijn maken de voorstelling nog spannender en mysterieuzer.

04

JACOB MARIS (DEN HAAG 1837 - KARLOVY VARY 1899)

Moe gewaakt, 1869

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Schenking van de heer en mevrouw Drucker-Fraser, Montreux

Bij het licht van één enkele kaars in een donker vertrek waakt een vrouw bij een slapende baby. Ze is zelf ook in slaap gevallen. Achter haar hangt een natte doek of luier te drogen over een stoofje met uitgedoofde kooltjes. Alles ademt diepe rust, alleen de poes komt stilletjes poolhoogte nemen. In een tijd dat kindersterfte veel voorkomt is goede kraamzorg onontbeerlijk. Bovendien maken de omstandigheden in de meeste huizen, zonder elektriciteit, met open vuur, matige ventilatie en slecht sanitair, voortdurende waakzaamheid noodzakelijk.

05

JAN STEEN (TOEGESCHREVEN AAN) (LEIDEN 1626 - 1679)

De Kraamkamer, ca. 1650
Olieverf op paneel
Stedelijk Museum Zutphen

In een rieten bakermat bij het smeulende vuur, zit de baker (soort kraamverzorgster) met het pasgeboren kind op schoot. Zo te zien zorgt zij ook voor het voeden van de baby. Waarschijnlijk ligt de kraamvrouw in de bedstee op de achtergrond. Een man en twee oudere kinderen kijken nieuwsgierig toe. Aan de muur rechts hangt een beddenpan, een onmisbaar dagelijks attribuut om voor het slapengaan het bed mee te verwarmen.

GENRESTUKKEN

Hete Vuren telt veel genrestukken uit de 17e tot en met 19e eeuw. De genreschilderkunst kent een grote bloei in de 17e eeuw. Genrestukken verbeelden het dagelijks leven van het gewone volk en de gegoede burgerij. Vaak zijn ze voorzien van een boodschap 'tot Lering en Vermaak', verpakt in alledaagse voorwerpen en handelingen. De goede verstaander herkent de waarschuwing voor losbandigheid, luiheid, onkuisheid en andere ondeugden. Zo dienen genrestukken in de 17e eeuw als spiegel en 'conversation piece' voor welgestelde keurige burgers.

Uit bewondering voor de 17e-eeuwse Hollandse schilderkunst verwijzen kunstenaars in de 19e eeuw graag naar zogenaamd typisch Hollandse deugden als properheid, huiselijkheid en godvruchtigheid. In scènes uit het dagelijks leven geven ze de schoonheid en puurheid van het eenvoudige leven van het gewone volk weer.

06 ADRIAAN MEULEMANS (ROTTERDAM 1763 - DEN HAAG 1835)

Lezende oude vrouw, ongedateerd
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Bruikleen van de gemeente Amsterdam
(legaat A. van der Hoop)

Adriaan Meulemans groeit op in het burgerweeshuis van Dordrecht. Daar laat hij zien talent te hebben voor de teken- en schilderkunst en mag hij in de leer bij Michiel Versteegh. Deze plaatselijke meester ontwikkelt zich rond 1800 tot kaarslichtschilder en treedt daarmee in de voetsporen van bekende zeventiende-eeuwse voorgangers als Gerard Dou en Godfried Schalcken. Ook Meulemans maakt veel kaarslichtvoorstellingen zoals deze, waarbij een oude vrouw bij het flakkerende schijnsel van de vlam aan het lezen is.

07 VURIGE MINIATUREN

Stoofje / Kandelaars / Treeft met vis / Vuurtang / Vuurbok /
Beddenpan, 18e - 20e eeuw, zilver
Stedelijk Museum Zutphen

Zilveren miniatures geven veel informatie over het dagelijks leven in vroeger tijden, omdat ze minutieus gekopieerd zijn naar de werkelijkheid. Miniatuurzilver - ook wel *étagère*zilver of poppegoet - is geen speelgoed, maar verzamelobject voor dames uit de gegoede klasse. Het wordt uitgesteld in een poppenhuis of *étagère*-wandmeubel om ermee te pronken. Deze selectie draait om vuur, licht en warmte.

08 JACOB MARIS (DEN HAAG 1837 - KARLOVY VARY 1899)

Meisje aan de piano, ca. 1879

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Legaat van mevrouw A.E. Reich-Hohwü

Op oude piano's zitten ze soms nog: de kandelaars links en rechts van de klep voor de partituur. Om deze te kunnen lezen in de schemer van een salon zijn kaarsen nodig. De handen van het meisje lijken rap over de toetsen te scheren. De oplichtende delen van de partituur, het ivoor van de toetsen en het meisje, maar ook de echo van haar gebogen been in de sierlijke voluut onder het klavier, vertellen op poëtische wijze hoe zij opgaat in haar spel.

09 JOZEF ISRAËLS (GRONINGEN 1824 - DEN HAAG 1911)

Het naaistertje, ongedateerd

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Schenking van de heer en mevrouw Drucker-Fraser, Montreux

Bij een raam met invallend daglicht, is een meisje bezig met het verstellen van een kledingstuk. Haar voeten houdt ze warm op een stoofje met daarin een bakje met gloeiende kooltjes (vuurtest). Het is een verstild en aantrekkelijk beeld van het eenvoudige goede leven, een specialisme van Israëls. Het gaat hem om het overbrengen van een stemming of gemoedstoestand, zoals die van dit meisje, dat voorzien van licht en warmte, tevreden haar werk verricht.

DICHTBIJ HET VUUR

Haardstel / Haardplaat / Haardstenen

Lange tijd is een open haardvuur de kookplek en enige bron van verwarming in huis. De open haard heeft dan ook een centrale plaats in huis. Wie in goeden doen is, laat dat zien met prachtige tegels en een fraaie haardplaat. Haardstenen en haardplaten van gietijzer beschermen het metselwerk van de achterwand tegen het vuur.

In de jaren zestig en zeventig van de 20e eeuw keert de open haard mét haardstel terug in het Nederlandse interieur. Voor de gezelligheid of uit nostalgie, als tegenhanger van het knusse gezin gekluisterd aan de televisie, zoals nu de rustieke houtkachel? Stoken met hout in haard en kachel is tegenwoordig gebonden aan wetgeving met regels over rendement en beperking van CO2 uitstoot. Wie slim is - en het kan betalen - kiest voor een holografische open haard!

10

HAARDSTENEN

1500 - 1600, baksteen
Stedelijk Museum Zutphen

Om de zachte bakstenen van de achterwand van de open haard tegen het vuur te beschermen, worden in de 15e en 16e eeuw speciale haardstenen toegepast. Deze kleine zeer hard gebakken stenen worden ingemetseld in piramidevorm of baanvormig over de hele breedte van de roetbaan. Ze zijn voorzien van decoraties in reliëf, vaak met religieuze of politieke onderwerpen.

In de 17e eeuw worden haardstenen vervangen door gietijzeren haardplaten. In plaats van hout worden nu kolen en turf gestookt in de haard. Voor een betere trek wordt de schouw kleiner, en daarmee de achterwand heter. De muren aan weerszijden van de haardplaat worden bekleed met geglazuurde decoratieve wandtegels. Oude haardstenen werden vaak hergebruikt als gevelsteen om buitenmuren te versieren.

11

HAARDSTEL MET SCHEP, POOK EN VUURTANG

19e eeuw, ijzer
Stedelijk Museum Zutphen

12

HAARDPLAAT

ca. 1650, gietijzer
Stedelijk Museum Zutphen

Deze haardplaat verwijst naar de vurige strijd om vrijheid en onafhankelijkheid achter een vlamvend haardvuur. Op de haardplaat is de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) afgebeeld met symbolen van de vrijheidsstrijd: de Hollandse leeuw met zwaard en zeven pijlen (de Zeven Provinciën) in zijn poten, samen met de Hollandse maagd in de 'Hollandse tuin'. Onder haar stok met vrijheidshoed staat de spreuk 'Pro Patria' (Voor het Vaderland).

13

GEORGE GILLIS HAANEN (UTRECHT 1807 - BILSEN 1879)

De Avondschoon, 1835
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Bruikleen van de gemeente Amsterdam
(legaat A. van der Hoop)

Als onze ogen gewend zijn aan het schemerduister, zien we een zootje ongeregeld in een klaslokaal. Avondonderwijs wordt in de 19e eeuw gegeven op lange donkere winteravonden. De kunstenaar leeft zich gretig uit in het schilderen van licht-donkereffecten met subtiele, warme schaduwen op kindervangen, boeken aan de wand en scherven op de vloer. De symboliek van 'onderwijs als bron van verlichting' is bestemd voor de oplettende kijker.

14

MICHEL VERSTEEGH (DORDRECHT 1756 - DORDRECHT 1843)

De avondschool, 1786

Olieverf op paneel

Rijksmuseum. Legaat jhr. P. A. van den Velden, Den Haag

Leerlingen staan in de rij voor de lessenaar om de eigen les op te zeggen. De avondschool kent in de achttiende eeuw talloze varianten: van lezen en schrijven tot rekenen of Frans, de taal van de elite en de handel. Aan hun kleding te zien, zijn de leerlingen afkomstig uit de hoge middenklasse. Daar wijst ook het zevental kaarsen op, want die zijn niet goedkoop. Links op de voorgrond in het donker, staat de poetsmeid. Wordt hier door de schilder de verlichte natie tegenover het domme volk geplaatst?

15

LANTAARNS

19e eeuw, metaal

Stedelijk Museum Zutphen

16

MICHIEL VERSTEEGH (DORDRECHT 1756 - DORDRECHT 1843)

Een vrouw in een keuken bij het licht van een olielamp, ca. 1830
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Bruikleen van gemeente Amsterdam
(legaat A. van der Hoop)

Versteeghs bedrevenheid in het schilderen van lichtbronnen in donkere ruimtes, maakt hem tot over de grenzen bekend. Zijn werk geeft een goede indruk van het schaarse licht waarbij velen in de avonduren handwerken of een klusje doen. De afgebeelde olielamp staat bekend als 'snotneus' omdat deze voortdurend druipt. Een opvangbakje zorgt ervoor dat zoveel mogelijk olie weer in het reservoir terecht komt.

17

OLIELAMPEN (SNOTNEUZEN)

19e eeuw, messing
Stedelijk Museum Zutphen

De geschiedenis van de olielamp gaat terug tot in de prehistorie. Vormen en typen blijven vrijwel onveranderd in gebruik. Dierlijke en plantaardige olie hebben als nadelig bijeffect vieze walm en roet. Dit type olielamp 'de snotneus' lekt gemakkelijk olie. In de 19e eeuw worden betere lampen ontwikkeld, die branden op gas en petroleum. Niettemin blijven kaarsen en olielampjes nog lang in gebruik voor donkere hoekjes in huis.

In de jaren twintig van de 20e eeuw neemt de elektrificatie een grote vlucht. Nederland hoort in 1930 bij de Europese top op dat gebied. Verlichtingsfabrikanten zoals Philips spannen zich in om de Nederlandse huisvrouw te overtuigen van het voordeel van schone elektrische verlichting. Een fris, gezond en veilig huis is een ijzersterke troef voor de introductie van de elektrische gloeilamp in huis.

18 **MARTINUS SCHOUMAN (DORDRECHT 1770 - BREDA 1848)**

De ontploffing voor Antwerpen van kanonneerboot nr. 2 onder commando van Jan van Speijk op 5 februari 1831, 1832
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Bruikleen van de gemeente Amsterdam (legaat A. van der Hoop)

Volgens de overlevering zou Jan van Speijk hebben gezegd 'Dan liever de lucht in' toen de Belgische opstandelingen zijn schip wilden veroveren. Vervolgens brengt hij een kruisvat tot ontploffing. Deze heldendaad, waarbij de luitenant-ter-zee zelf omkomt, leeft nog steeds voort in het collectieve geheugen. De gebeurtenis wordt door Martinus Schouman treffend weergegeven. De golven lijken ter plaatse van zijn kanonneerboot nog hoger dan elders op de Schelde en het schip is zo'n vuurzee dat zelfs de wolken een oranje gloed krijgen.

19 **ANONIEM**

Zeeslag in de baai van Vigo, ca. 1705
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Aankoop met steun van de Vereniging Rembrandt

Tijdens de zeeslag in 1702 in de baai van Vigo (Noordwest Spanje) vernietigen Nederlandse en Engelse schepen vrijwel de gehele Spaans/Franse zeemacht. Vanaf de wal en de schepen wordt het vuur geopend. De slag is onderdeel van de Spaanse Successieoorlog, waarin een aantal landen zich verenigen om de overmacht van Frankrijk en Spanje te breken.

20 ANONIEM

De mislukte aanslag op Antwerpen door prins Maurits, 17 mei 1605, ca. 1610-1615

Olieverf op paneel
Rijksmuseum

In de slag bij Blokkersdijk in 1605 proberen prins Maurits en zijn neef Ernst Casimir van Nassau-Dietz vanaf de Schelde Antwerpen te heroveren op de Spanjaarden. Die zijn op de hoogte van de plannen en mede door ongunstige wind moeten de schepen van de stadhouder onverrichter zake huiswaarts keren. Uit een kanon op de dijk en uit de lopen van musketten komt Spaans vuur.

21 JACOB MARIS (DEN HAAG 1837 - KARLOVY VARY 1899)

Dorpelingen, 1872

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Legaat van de heer A. van Wezel, Amsterdam

Eind 19e eeuw is het op kunstacademies gebruikelijk om te leren tekenen naar gekleed model. Schilders gebruiken deze voorstudies als hulpmiddel bij het schilderen van realistische scènes met figuren in ongedwongen poses, zoals deze dorpelingen bij een hek. Het meisje is gestopt met haar breiwerkje, een kous zoals zij die zelf ook draagt. In het onderonsje met de vrouw naast haar is er iets dat – buiten beeld – hun blik trekt.

22

ABRAHAM BEERSTRATEN (AMSTERDAM 1643 - AMSTERDAM 1666)

Slag van de verenigde Venetiaanse en Nederlandse vloten tegen de Turken in de Baai van Foja in 1649, 1656

Olieverf op doek
Rijksmuseum

Waar rook is, is vuur en dat is er volop in de slag tegen de Turken in de baai van Foja in 1649. Beerstraten geeft het moment in de strijd weer waarop de bemanning van een getroffen schip zichzelf in veiligheid probeert te brengen. De gewapende koopvaarder Madonna della Vigna, links op de voorgrond, lijkt het strijdtoneel slechts te observeren. Om de vaak kostbare lading te beschermen, zijn niet alleen oorlogsschepen maar ook koopvaardischepen uitgerust met kanonnen. Gezien de signatuur moet Abraham Beerstraten dit magistrale doek op 13 jarige leeftijd geschilderd hebben. Een samenwerking met zijn vader, de schilder Jan van Beerstraten, is ook heel goed denkbaar.

23

JACOBUS SCHOEMAKER DOYER (KREFELD 1792 - ZUTPHEN 1867)

Jan van Speijk steekt de lont in het kruit, 5 februari 1831, ongedateerd

Olieverf op doek
Rijksmuseum. Legaat van de heer A. van Wezel, Amsterdam

De kanonneerbootcommandant Jan Carel Josephus van Speijk houdt een smeulende lont bij een kruitvat. Hierdoor ontploft zijn schip, zodat het tijdens de Belgische opstand niet meer in handen van de vijand kan vallen. Met een simpele oranje-rode verfstreek is de brandende lont verbeeld. De kuipershamer, waarmee het deksel is verwijderd, ligt links naast het kruitvat. Door vooral het oogwit te tonen, krijgt de afbeelding een extra dramatische sfeer. Van Speijk overleeft zijn daad niet. Hij wordt begraven in de Nieuwe Kerk in Amsterdam en ontvangt postuum de Militaire Willems-Orde.

24

BRAND!

Filmverslag van de brand in de toren van de St. Walburgiskerk, 1948

Op zondag 4 april 1948 wordt de toren van de St. Walburgiskerk getroffen door een zware brand. Twintig jaar lang heeft de kerk een stompe toren zonder lantaarn, 'peperbus' in de volksmond. Pas na een reconstructie in 1970 krijgt de lantaarn zijn huidige uiterlijk.

Hoge gebouwen zijn extra kwetsbaar voor brand door bliksemingslag. Ook de Sint Walburgiskerk krijgt er meermaals mee te maken. In 1600 brandt de torenspits zelfs volledig af. De uitvinding van de bliksemafleider in de 18e eeuw maakt een einde aan brandgevaar door de bliksem. In 1948 is de onoplettendheid van een loodgieter de oorzaak van deze dramatische brand.

In onze tijd ontstaan door klimaatopwarming meer natuurbranden door bliksemingslag in noordelijke gebieden. Dat zal in de toekomst nog toenemen. Bij bliksembranden komen broeikasgassen vrij, die de opwarming van de aarde versterken: zo ontstaat een vicieuze cirkel.

25

BRANDWEEREMMERS

19e eeuw, leer

Stedelijk Museum Zutphen

Eeuwenlang zijn leren brandweeremmers onmisbaar bij het blussen van een brand. Burgers van de stad moeten een brandweereemmer in huis hebben, want brandgevaar is voortdurend aanwezig. Bij het blussen worden de emmers vanaf het waterreservoir of put, van hand tot hand, in een lange rij doorgegeven.

Bouwmaterialen van hout, riet en stro vatten gemakkelijk vlam in combinatie met open vuur in de huizen van de stad. Al in de 14e eeuw worden veiliger materialen zoals bakstenen en dakpannen van steen en klei geïntroduceerd. In onze tijd wordt, als het aan de grote bouwbedrijven ligt, juist meer gebouwd met hout. Het gaat dan om huizen van massief hout, die brandveilig zijn en klimaatneutraal.

26

JOHANNES JELGERHUIS (LEEWARDEN 1770 - AMSTERDAM 1836)

Het Rapenburg te Leiden drie dagen na de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807, 1807

Olieverf op doek
Rijksmuseum

Na de ramp verschijnen in het land boeken, prenten en schilderijen die de verwoesting beschrijven. Jan Roemer, leraar in Leiden, benadrukt in zijn Beschrijving van de verwoesting te Leyden (1807) hoe het vernietigende vuur rijk en arm verenigt in de dood, verdriet en hoop op herstel. Jelgerhuis verzorgt de illustratie bij diens beschrijving en vervaardigt kort daarna dit schilderij.

VUUR!

Vuurslag / Tondeldoos / Kruithoorns / Aanstekers

De mens heeft geleerd om vuur te maken en met vuur om te gaan. Die kennis is duizenden generaties lang doorgegeven. Voor het maken van vuur gebruikt de vroege mens vuursteen of een vuurslag met tonder. Al vanaf de 6e eeuw worden zwavelstokken gebruikt; stokjes of stukken hennepstengel, gedoopt in zwavel. Ze worden eeuwenlang gebruikt, tot aan de uitvinding van de lucifer in de eerste helft van de 19e eeuw.

Vuur heeft een andere plaats en betekenis in onze moderne samenleving. Het lijkt niet langer alom aanwezig in ons dagelijks leven. Soms is er vuur op afstand in beelden van bosbranden en oorlogen, dichterbij in de vorm van knus haardvuur of barbecue en in de lucht met Nieuwjaar. Wie beseft er dat ook nu nog bijna alle elektriciteit wordt geproduceerd door het stoken van vuren met steenkool, aardolie en aardgas?

27 VUURSLAG

ca. 400 na Christus, ijzer en vuursteen
Stedelijk Museum Zutphen
(in bruikleen van de afd. Archeologie, gemeente Zutphen)

Dit voorwerp om vuur te maken wordt in 1995 gevonden in het graf van een Frankische krijger. Het graf van 'Gerward van Leesten' ligt midden in een crematiegrafveld in het gebied Leesten aan de rand van Zutphen. Behalve zijn skeletresten treft men voorwerpen aan, zoals een ijzeren lanspunt, een bijl en een ijzeren gesp. Deze vuurslag en vuursteentjes heeft de krijger bij zich gedragen in een zakje aan zijn gordel, samen met een tonderzwam als aanmaakblokje voor het maken van vuur.

28 TONDELDOOS

19e eeuw, koper
Stedelijk Museum Zutphen

Een tondeldoos is bedoeld voor het maken van vuur. In het doosje zit tondel (tonder), een licht ontvlambaar materiaal zoals gedroogde tonderzwam. Door met een vuurslag, een metalen ring, tegen een vuursteen te slaan vlakbij de tondel, probeert men een vonk te verkrijgen. Met blazen ontstaat een vlam. Dit ritueel vergt veel handigheid van de gebruiker.

Tonder/tondel is afkomstig van de tonderzwam/tondelzwam (*Fomes fomentarius*). Deze schimmel groeit op verzwakte of dode bomen. Al sinds de prehistorie wordt de zachte kern van jonge zwammen gekneusd tot een pluizig zachte tonder, die heel bruikbaar is bij het maken van vuur.

29 KRUITHOORNS

19e eeuw, metaal en hoorn
Stedelijk Museum Zutphen

De kruithoorn, gevuld met buskruit, wordt door de jager aan zijn gordel gehangen. Zo houdt hij zijn kruit droog. Door middel van de messing tuit kan het geweer worden geladen. Eind 19e eeuw, na de invoering van kruithulzen voor de kogels, zijn kruithoorns met los kruit niet langer nodig.

30 LANTAARN- OF KAARSAANSTEKERS

19e eeuw, metaal
Stedelijk Museum Zutphen

Bij het aansteken van straatlantaarns met kaarsen, olielampen, petroleum en later gas, gebruikt de lantaarnopsteker een lange stok met aansteker. Tijdens duistere, nachtelijke uren, is hij vaak ook nachtwaker en let hij op de veiligheid in dorp en stad. Na de uitvinding van de automatische ontsteker voor gaslantaarns verzorgt hij het onderhoud van de lampen. De lampenist vandaag de dag rijdt rond in vrachtwagens met hoogwerkers om zijn werk te verrichten.

31 GAMOG AANSTEKER

2e helft 20e eeuw, plastic en metaal
Stedelijk Museum Zutphen

'Gamog Een en al energie' is het opschrift van deze plastic aansteker, een relatiegeschenk van de GAMOG, de Gas Maatschappij Oost Gelderland. Vlak voor de fusie met NUON in 1999, voorzag de GAMOG in het oosten de Achterhoek en de Liemers en in het westen de Veluwe en Flevoland (uitgezonderd het gebied rond Apeldoorn) van gas. Onder andere in Zutphen werd zelfs elektriciteit, telecom en cai geleverd.

Rond 1950 ziet de eerste navulbare zakaansteker het licht. In de jaren zeventig komen plastic wegwerpaanstekers, bijvoorbeeld van Bic op de markt. Ze lenen zich uitstekend voor reclameboodschappen van bedrijven, zoals deze rijdende Gamog aansteker.

32

CHRISTIAEN JANSZ. DUSART (ANTWERPEN 1618 - AMSTERDAM 1682)

Jonge man bij kaarslicht, 1645
Olieverf op doek
Rijksmuseum

Voor Christiaan Dusart is het kunstenaarschap een nevenactiviteit die hij combineert met een goedlopende stoffenververij. Als goede vriend van Rembrandt is hij vermoedelijk een frequent bezoeker van diens atelier en tekensessies. Mogelijk is Dusart door hem beïnvloed, ook is er gelijkenis met het werk van Gerard van Honthorst. Deze Utrechtse caravaggist staat - in navolging van Caravaggio - bekend om zijn scherpe licht-donkercontrasten. Op dit schilderij is te zien hoe mooi het licht op het gezicht van de jongeman valt en door zijn vingers schijnt.

33

KEES MAKS (AMSTERDAM 1876 - 1967)

Sotomayor, Spaanse danseres, ca. 1927
Olieverf op doek
Museum Henriette Polak

Met forse penseelstreken en een sprekend kleurenpalet voert Kees Maks zijn onderwerpen op groot formaat uit. De wereld van het circus en cabaret boeit hem mateloos. Danseressen, zangers, paardrijders, clowns en stierenvechters zijn geliefde thema's. Vanaf 1927 schildert Maks de Spaanse danseres Sotomayor veelvuldig. Het is alsof we erbij zijn, als toeschouwer meeklappen en vol bewondering opkijken naar de vurig dansende Sotomayor met haar castagnetten. Een magisch tafereel, gehuld in een warm-oranje licht, dat diepe schaduwen werpt; de lichtbron zelf blijft buiten beeld.

LICHT IN HET DUISTER

Kandelaars / snuiters

Niet alleen het maken, maar vooral het enige tijd bewaren van vuur is essentieel geweest in de ontwikkeling van de mensheid. Geleidelijk aan probeert de mens het vuur te bedwingen en te gebruiken voor verlichting van grot of woonhuis, het afschrikken van wilde dieren, het bereiden van voedsel en het maken van gebruiksvoorwerpen.

Tot ver in de 19e eeuw zijn kaarsen en olielampen vrijwel de enige verlichtingsbron in huis. Bij feesten en bijzondere gelegenheden worden hoogwaardige waskaarsen gebruikt. Voor dagelijks gebruik zijn er de goedkopere vetkaarsen. Kaarslicht roept voor ons vooral de associatie op met gezelligheid en romantiek. Dat geldt zowel voor echte kaarsen als voor led-kaarsen.

34 KANDELAARS

H.J. Wolters en A. in den Bosch, 1777, Zutphens zilver
Stedelijk Museum Zutphen,
bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Deze kandelaars zijn gemaakt door twee Zutphense zilversmeden met hetzelfde gietmodel. De 18e eeuw is de bloeitijd van het Zutphens zilver met tal van prachtige werkstukken, zoals potpourri's, theepotten, sauskommen en suikerstrooiers. In de vaste presentatie van het Stedelijk Museum zijn vele mooie voorbeelden te bewonderen. In de publicatie Hete Vuren staat een artikel over de geschiedenis van het Zutphens zilver.

35 KANDELAARS EN SNUITERS

17e en 19e eeuw, messing
Stedelijk Museum Zutphen

In de 17e eeuw komt in Nederland de koper- of geelgieterij tot bloei. Deze kandelaars zijn gemaakt van messing, een legering van (rood) koper met zink. De drie 17e-eeuwse exemplaren hebben een stevige ronde voet en vetvangers om het kaarsvet op te vangen. De blaker met handvat uit de 19e eeuw wordt in de hand gedragen om bij te lichten waar het nodig is. Deze blaker kan bovendien opgehangen worden. Met een snuiter kan de kaarsvlam veilig en zonder walmen gedoofd worden.

36 KANDELAARS

19e eeuw, tin
Stedelijk Museum Zutphen

Tin is een veelvoorkomend materiaal voor kandelaars, hoewel direct contact van tin met (kaars-)vuur niet raadzaam is. Tin heeft namelijk een vrij lage smeltemperatuur van ca. 232 graden Celsius en het is dus enigszins oppassen geblazen. Tin wordt vaak gebruikt in een legering met bijvoorbeeld lood of koper om het te versterken en aantasting door tinpest te voorkomen.

HETE VUREN

TENTOONSTELLINGSZAAL 1^e VERDIEPING

37

JOHANNES TAVENRAAT (ROTTERDAM 1809 - ROTTERDAM 1881)

Het onweer, 1843
Olieverf op paneel
Rijksmuseum

Heftig natuurgeweld met bliksemflitsen in een aardedonkere lucht, zwiepende boomtakken en een wegluchtend hert dat beschutting zoekt. Het kan Tavenraat niet dramatisch genoeg zijn. Behalve schilder is hij ook jager, op veel van zijn natuurstudies en bergachtige landschappen komen dan ook herten of gemzen voor. Deze met losse toets geschilderde scene van een losbarstend onweer heeft verrassende details, zoals de vuurrode lucht en fel oplichtende zandwal, de vogels bovenin de boomtakken en een verdwaalde glimp blauwe lucht.

38

AERT VAN DER NEER (KOPIE NAAR) (GORINCHEM 1603 - AMSTERDAM 1677)

Riviergezicht bij maanlicht, ca. 1653
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Schenking van de heer en mevrouw Kessler-
Hülsmann, Kapelle op den Bosch

Dit riviergezicht is een samengestelde kopie naar twee werken van de zeventiende-eeuwse kunstenaar Aert van der Neer. Het linkerdeel van de voorstelling is overgenomen uit een werk dat zich in Avignon bevindt. We zien een rijtje door het maanlicht verlichte huizen en een enkele mannen die zich warmen bij een knapperend vuur. De rechterhelft van het schilderij, met de rivier en de stad in de achtergrond, is mogelijk naar een ander maar onbekend werk van Van der Neer geschilderd.

39 **PIETER TEN CATE (SCHERPENZEEL 1869 - ZUTPHEN 1937)**

Winteravond bij boerderij, ongedateerd
Olieverf op doek
Stedelijk Museum Zutphen

Een leigrijze avondlucht boven besneeuwde velden. Aan het einde van de dag lopen twee figuren huiswaarts. Daar is het warm, de gloed van het vuur schijnt veelbelovend door de ramen van de boerderij in de verte. Pieter ten Cate heeft al op jonge leeftijd een passie voor zowel de natuur als de schilderkunst. Na zijn leertijd op de Haagse kunstacademie, verhuist hij naar Zutphen. Hij krijgt onder andere les van W. B. Tholen en G.H. Breitner. Ook Ten Cate brengt sfeer in zijn schilderijen door een losse toets en een weloverwogen toepassing van kleur en licht.

40 **WILLEM VAN ODEKERCKEN (NIJMEGEN OF DEN HAAG 1600 - DELFT 1677)**

De ketelschuurster, ongedateerd
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Schenking van de heer A. Willet, Amsterdam

Allerlei uitdrukkingen herinneren nog aan het koken in potten boven open vuur zoals dat hier links te zien is: wat de pot schaft, een potje kunnen koken, Hollandse pot, de pot verwijt de ketel, moeders pot. Het schoonboenen van al die potten, ketels en andere metalen voorwerpen is veel en zwaar werk. Maar deze dienstmeid lijkt er voldoende uit te halen. Blinkend schoon koperwerk is dan ook iets om trots op te zijn.

41

HENDRIK JACOBUS SCHOLTEN (AMSTERDAM 1824 - HEEMSTEDEN 1907)

Zondagmorgen, 1865-1868.

Olieverf op paneel

Rijksmuseum

Hendrik Jacobus Scholten is behalve schilder en aquarellist ook conservator in het Teylers Museum te Haarlem. In dit zeventiende-eeuwse interieur leest een jonge vrouw een oudere vrouw voor uit de Bijbel. Het portret achter hen verwijst naar een afwezige of overleden echtgenoot. De prachtige weergave van luxe stoffen als satijn en trijp, doet denken aan zeventiende-eeuwse voorbeelden.

42

MAGISCH LICHT

Opticaprenten, 19e eeuw, ingekleurde ets op papier

Stedelijk Museum Zutphen

1. Het Binnenhof, Den Haag / 2. De Lutherse Kerk, Amsterdam /
3. De Kathedraal van Toledo / 4. Oxford / 5. Trevi Fontein, Rome

In de salons van de adel en rijke burgerij is optisch speelgoed aangenaam vermaak voor volwassenen. Eenvoudiger uitgevoerd biedt het op markten en kermissen vertier aan het gewone volk. Opticaprenten zoals deze worden bekeken in een kijkkast of diorama. Dankzij een speciale bewerking van het papier in combinatie met een lichtbron, meestal kaarsen, ontstaat een verrassingseffect met een donkere en lichte versie van het onderwerp. Meestal is dit een indrukwekkend landschap of stadsgezicht, een gebouw, interieur of tuin met duidelijk aanwezige lichtbronnen.

Deze opticaprenten laten drie 'licht-standen' zien. Van voren belicht zien we het onderwerp in daglicht, van voren én van achteren belicht in schemerlicht, en ten slotte van achteren belicht ontstaat een sfeervol nachtbeeld.

43 KEES MAKS (AMSTERDAM 1876 - AMSTERDAM 1967)

Avond in Amsterdam, ongedateerd

Aquarel

Museum Henriette Polak

Kees Maks studeert van 1897 tot 1901 aan de Rijksakademie in Amsterdam. In die tijd bouwt zijn vader een groot atelier voor George Breitner op het Prinseneiland. Na terugkeer van zijn reizen naar Parijs, Rome en Madrid vindt Maks in 1905 atelierruimte bij Breitner. Hij krijgt een tijdje les van hem. Net als Breitner heeft Maks een voorliefde voor thema's uit het Amsterdamse stadsleven. Deze nachtelijke scene ademt die typische sfeer à la Breitner met een passante op een brug, een koets met paarden aan de overkant en sfeervol verlichte grachtenhuizen. En dat alles in virtuoze streken op papier gezet.

44 JO SPIER (ZUTPHEN 1900 - SANTA FÉ 1978)

4 Elements, jaren vijftig, 20e eeuw

Aquarel

Stedelijk Museum Zutphen

Tekenaar-illustrator Jo Spier emigreert in 1951 naar de Verenigde Staten. Daar tekent en ontwerpt hij voor talloze bedrijven en instellingen reclaimedrukwerk, kalenders, jaarboeken en complete reclamecampagnes. Deze aquarel is gemaakt voor de uitgave 'The Creation' (uitgever Doubleday, VS, 1970). Een Nederlandse vertaling uit 1970 krijgt de titel 'De Schepping' (Jo Spier vermeldt als gewenste titel: 'In den beginne'). Spier schenkt de originele aquarellen zelf aan het museum in 1975.

45

EEN LICHT OPSTEKEN

Antonie Hellegers, Lantaarnopsteker, zilver, 1827
Stedelijk Museum Zutphen

Tot in de 16e eeuw worden donkere straten spaarzaam verlicht met draagbare kaarslantaarns en hier en daar een olielampje in een nis. Met de ontwikkeling van de handel ontstaat er behoefte aan betere straatverlichting. Zo schijnt in 1544 in Amsterdam op de Zeedijk de eerste openbare kaarslantaarn. De Amsterdamse Jan van der Heyden bedenkt rond 1650 een straatlantaarn, die brandt op olie. Zijn ontwerp voor een straatlantaarn op hoogte, de lantaarnpaal, is ook internationaal een succes. In de eerste helft van de 19e eeuw worden olielantaarns vervangen door goedkopere gaslantaarns. De overstap naar elektrische straatverlichting vindt plaats vanaf het begin van de 20e eeuw, als de gloeilamp gaat branden op metaaldraad van wolfram. Het beroep van lantaarnopsteker verdwijnt geleidelijk van het straattoneel.

46

JAN BOS (MAKASSAR 1926 - ZUTPHEN 2000)

Gezicht over de Vispoortgracht, 1986
Olieverf op papier op paneel
Stedelijk Museum Zutphen

Zutphen bij nacht. Warm oranje licht van straatlantaarns en lamplicht door de vensters van het gerechtsgebouw weerspiegelt zich in het water van de Vispoortgracht. Het silhouet van de St. Walburgiskerk steekt tussen de kale takken dramatisch af tegen de avondlucht. Jan Bos is een uiterst gevoelig observator van bijzondere details en sferen in de stad en de natuur rondom Zutphen. Met dezelfde fijngevoeligheid en precisie geeft hij zijn waarnemingen weer op doek en papier.

47

IN DE DOOFPOT...

Doofpot, 19e eeuw, koper
Stedelijk Museum Zutphen

Resolutie 'doofpot'; een besluit van de Zutphense raad tot het omsmelten van het koper, 1736, Bruikleen Regionaal Archief Zutphen

In de Memorie- en Resolutieboeken van de stad Zutphen wordt op 11 december 1736 vermeld dat het stadsbestuur heeft besloten om "het oud koper op de zolder van 't stadhuis leggende te verkopen en te laten maken een grote kopere doofpot". Van het overtollige koper moet ook een koperen haardplaat voor de kanselarij worden gemaakt. Koperslager Van Hengelaer krijgt de opdracht om de twee stukken te maken. De doofpot uit 1736 is niet bewaard gebleven; dit exemplaar is afkomstig uit het Zutphense Burgerweeshuis (tussen 1860 en 1940 gehuisvest in dit museum pand). In een doofpot worden smeulende asresten uit de open haard verder uitgedoofd. Misschien kon de gemeente Zutphen wel een extra doofpot gebruiken?

48

PIETER J. DUYFHUYSEN (ROTTERDAM 1608 - ROTTERDAM 1677)

Zingende boerenfamilie, ongedateerd
Olieverf op paneel
Rijksmuseum

Plattelanders zingen bij het haardvuur, de bierpul in de hand. De boerentaferelen van Duyfhuysen zijn geen weergave van de werkelijkheid. Ze zijn bedoeld als amusement en zedenles voor de stedelijke middenklasse. Zijn plattelanders zijn simpele maar harmonieuze lieden, die laten zien hoe het niet hoort. Tegelijkertijd toont Duyfhuysen zijn vaardigheid als schilder in de sublieme weergave van de slijmerige vissenhuid en het matglanzende tin van de drinkkan.

49 JOZEF ISRAËLS (GRONINGEN 1824 - DEN HAAG 1911)

Boereninterieur, ca. 1882

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Legaat van de heer A. van Wezel, Amsterdam

In 1845 en rond 1855 verblijft Jozef Israëls een tijdlang in Parijs. Daar ziet hij hoe schilders het alledaagse rauwe volksleven vastleggen van arbeiders en boeren in het nabijgelegen Barbizon. Terug in Nederland schildert Israëls eenvoudige vissers, arbeiders aan hun noeste arbeid en figuren in een interieur, zoals deze oude boer met zijn pijp. Open vuur in de haard, in een stoof of bij het roken van een pijpje is in eenvoudige huishoudens nog lang aanwezig.

50 CORNELIS KRUSEMAN (AMSTERDAM 1797 - LISSE 1857)

Een boerengezin in een interieur, 1817

Olieverf op paneel

Rijksmuseum

Hier is het aloude motief van de warmte van het gezinsleven weergegeven. Behalve voor huiselijke vlijt staat het spinnen ook voor ondernemerschap. Dat was destijds voor vrouwen een van de weinige manieren om zelf de kost te verdienen. De man is een model dat Kruseman vaker gebruikt.

51

ADRIAAN DE LELIE (TILBURG 1755 - AMSTERDAM 1820)

De koekenbakster, ca. 1790-1810

Olieverf op paneel

Rijksmuseum. Legaat van de heer J.B.A.M. Westerwoudt, Haarlem

De Brabantse schilder De Lelie is in de achttiende eeuw een rijzende ster in Amsterdam. Hij schildert veel portretten, maar vervaardigt ook zeer geliefde genreschilderijen. Deze koekenbakster is het toonbeeld van huiselijke vlijt. De schilder neemt zijn schoonmoeder als voorbeeld voor de oude vrouw, die hier net begint met het bakken van een stapel pannenkoeken.

52

QUIRINGH GERRITSZ. VAN BREKELENKAM (ZWAMMERDAM CA. 1622/1630 - LEIDEN 1669/1679)

Interieur met twee mannen bij het vuur, 1664

Olieverf op paneel

Rijksmuseum

Twee gegoede mannen zitten bij een haardvuur. De een houdt een aardewerken baardmankruik vast en de ander steekt zijn pijp aan met een vuurtest. Van Brekelenkam is een van de velen die zich specialiseren in genrevoorstellingen. Waarschijnlijk is hij een leerling van de beroemde fijnschilder Gerard Dou, bekend om zijn gedetailleerd uitgewerkte genrestukken in een zeer fijne, gladde schildertechniek.

**JOOP SJOLLEMA
(GRONINGEN 1900 - AMSTERDAM 1990)**

Familiekring, ca. 1970
Olieverf op doek
Museum Henriette Polak

Voor een nieuw filiaal van supermarktconcern De Gruyter maakt Sjollema begin jaren zestig een wandreliëf 'Familiekring'. In de loop van de tijd maakt hij meerdere versies van dit thema in verschillende technieken met terugkerende elementen als de huisdieren en de rokende jongeman rechts. Roken binnenshuis is in de jaren zeventig nog algemeen geaccepteerd, net zoals roken in een restaurant of klaslokaal vol kinderen.

WAAR ROOK IS...

Asbakken / Luciferhouders / Tabakspot / Pijpkomfoor /
Tondeldoosjes

Tot eind 19e eeuw wordt tabak gebruikt om te pruimen, te snuiven, te roken in een pijp of als sigaar. Nadat in Amerika in 1880 een machine wordt bedacht voor de productie van sigaretten, vinden pakjes sigaretten massaal hun weg naar een brede afzetmarkt in Amerika en Europa. Het roken van sigaretten wordt een algemeen gebruik. Het is overal toegestaan en wordt zelfs door sommige artsen aanbevolen. In de jaren zestig rookt zo'n zestig procent van de volwassenen.

Vanaf de jaren vijftig klinken vaker geluiden over de gezondheidsrisico's van het roken. Sinds de jaren zeventig zijn sigarettenpakjes voorzien van een waarschuwing. Het roken wordt in de loop van de jaren steeds verder uit openbare ruimtes terug gedrongen. Tegenwoordig kan alleen nog beperkt op terrassen en buiten op straat gerookt worden. Asbakken en andere rookattributen worden nog maar zelden gesignaleerd.

54 ASBAK GROOTE SOCIËTEIT

1e helft 20e eeuw, messing
Stedelijk Museum Zutphen

Deze asbak is gemaakt voor de Groote of Oranje Sociëteit in Zutphen. Deze herensociëteit wordt opgericht in 1763 en is één van de oudste sociëteiten van Nederland. Het doel is: “de bevordering van de contacten tussen haar leden en veraangenaming van gezellig verkeer”. In het 19e-eeuwse sociëteitsgebouw in het hart van Zutphen ontmoeten de leden (ca. 200) elkaar nog wekelijks.

55 ASBAKJES EN LUCIFERHOUDERS

N.V. Hollandia Zilversmederij Zutphen, 1e helft 20e eeuw, zilver
Stedelijk Museum Zutphen

De uitgebreide catalogus van voorwerpen, die de Zutphense Zilversmederij Hollandia vervaardigt, bevat prachtige voorbeelden, die de tijd, de behoeften en smaak van de gebruikers weerspiegelen. Dat kan gaan om een zilveren tafelhoeder voor een Maggiflesje, een met vruchten versierd jampotdeksel of om lucifermapjes en asbakjes met Oudhollandse motieven. De opkomst van materialen als kunststoffen en roestvast staal voor huishoudelijke gebruiksvoorwerpen leidt in 1951 tot de sluiting van het bedrijf.

56 LUCIFERKOKER

19e eeuw, messing
Stedelijk Museum Zutphen

57 B.J. WEIGMAN, TABAKSPOT

18e eeuw, tin, gemerkt Zwolle
Stedelijk Museum Zutphen

Binnen in de tinnen tabakspot ligt een loden plaat boven op de tabak om deze af te sluiten van de lucht. Zo blijft de kostbare tabak zo lang mogelijk vol van geur en smaak.

58 WILHELM ABBING (ZUTPHEN 1688 - ZUTPHEN 1726)

Pijpkomfoor, 1717, zilver
Stedelijk Museum Zutphen

Een pijpkomfoor gevuld met smeulende kooltjes is bedoeld voor het aansteken van een pijpje. Komfoors van prachtig versierd zilver worden gebruikt, zittend aan tafel in de salon. Een eenvoudige koperen binnenbak beschermt de zilveren buitenbak. Koper houdt, net als zilver, warmte uitstekend vast.

59 TONDELDOOSJES

19e eeuw, zilver
Stedelijk Museum Zutphen

60 JAN MENSINGA (LEEWARDEN 1924 - AMSTERDAM 1998)

Echtpaar, ongedateerd
Linoleumsnede
Museum Henriette Polak

Een tovenaars, alchemist, graficus 'pur sang', dat is wat vrienden over Jan Mensinga vertellen. Zijn leven lang is hij op zoek naar het 'zwarte goud'. Van roet vermengd met vet of olie maakt hij een heel diepzwarte inkt. Ook de inhoud van zijn werk is vaak zwart. Zijn figuren zijn bijna altijd tragisch: "Koningen worden gek – gekken wanen zich koning" dekt in dat opzicht heel goed de lading. In welk stadium van levenstragiek zou dit echtpaar zich bevinden?

61 JAN STEEN (LEIDEN 1626 - LEIDEN 1679)

Tweeërlei spel, ongedateerd
Olieverf op doek
Rijksmuseum. Schenking van de heer en mevrouw Kessler-
Hülsmann, Kapelle op den Bosch

De titel verwijst zowel naar de triktrakspelers als naar de oude man, die de waardin vastgrijpt voor een heel ander spelletje. Jan Steen beziet de medemens met humor en milde blik. Alleen de goede verstaander herkent zijn waarschuwing voor een losbandig leven, verpakt in de symboliek van alledaagse voorwerpen. Zo verwijzen het vuurtestje met kooltjes naar vurige begeerte, het triktrakspel naar dwaze geldverspilling, de lege mosselschelpen en eierschalen naar wellust en de rode kousen van de waardin naar haar speciale 'bijverdiensten' in de herberg.

62 GABRIËL METSU (LEIDEN 1629 - AMSTERDAM 1667)

De Wapensmid, ca. 1655
Olieverf op doek
Rijksmuseum. Aankoop met steun van de Vereniging Rembrandt

In zijn smidse hamert een smid een gloeiende ijzeren staaf op het aambeeld. Zijn knecht staat klaar om het metaal in het vuur te gloeien en bewerkbaar te maken. Het spreekwoord 'men moet het ijzer smeden, als het heet is' verwijst hiernaar. Tot ver in de negentiende eeuw heeft elke stad en elk dorp minstens één (hoef-)smid voor het smeden of repareren van wapentuig, gereedschappen en onderdelen. Daarna nemen machines het werk van de smid over en wordt het een vrijwel uitgestorven ambacht.

63 HET IJZER SMEDEN....

Sleutels / Hoefijzer/ Hangijzer / Strijkijzer / Gietlepels,
17e - 19e eeuw, ijzer
Stedelijk Museum Zutphen

Slechts een enkeling kent' het geheim van de smid'. Dit gezegde vertelt veel over het aanzien en de reputatie van de smid in het verleden. Dankzij zijn vakmanschap en beheersing van het vuur ontstonden voorwerpen en producten om de samenleving draaiende te houden. Benodigheden voor de bouw, zoals ijzerbeslag en nagels; wapens en hoefijzers in grote aantallen, messen, sleutels en huishoudelijk gerei. Een eindeloze stroom voorwerpen van ijzer komt uit het vuur van de smid, een krachtpatser van een ambachtsman, die niet gemist kan worden.

64 TWEE GIETLEPELS

17e eeuw, ijzer
Stedelijk Museum Zutphen

Deze zware ijzeren lepels, gevonden bij het stadhuis van Zutphen, zijn nog maar pas uit particulier bezit toegevoegd aan de collectie. In samenwerking met de afdeling Archeologie van de gemeente Zutphen zijn ze met röntgendisfractie onderzocht bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort. De goudkleurige resten op de lepels blijken niet op goud te wijzen, maar op koper en zink, oftewel messing; het materiaal van zogenaamde geelgieters. Uit de 16e eeuw kennen we in Zutphen de namen van Willem Wegewart en Segewijn Haitiseren, klokken- en vizelgieters in Kuiperstraat 12. En in de 17e eeuw gieten Lulof Martens en Marten Lulofs vizels in de Laarstraat. Deze lepels wijzen in de richting van de geelgieters, maar het complete verhaal moet ooit nog verder in beeld komen.

65 PHILIPS WOUWERMAN (HAARLEM 1619 - HAARLEM 1668)

De Hoefsmid, ca. 1652- 1655

Olieverf op doek

Rijksmuseum

Met zijn paarden- en ruitstukken boekt Philips Wouwerman veel succes bij de opkomende aristocratie, die een passie voor de jacht ontwikkelt. De hoefsmid is een geliefd thema. In de smidse is altijd open vuur en als het metaal op het aambeeld wordt bewerkt, springen de vonken in het rond. Wie metalen moet smeden, smelten, gieten en laten stollen, moet goed weten wat hij doet. De smid is een belangrijke ambachtsman, geen dorp of stad kan zonder.

66 JOHANNES JELGERHUIS (LEEWARDEN 1770 - AMSTERDAM 1836)

Interieur van het stookhuys van apotheker A. d'Ailly bij het bolwerk aan de Zaagmolenpoort te Amsterdam, 1818

Olieverf op doek

Rijksmuseum. Schenking van A.J. Rijk, Amsterdam

Jelgerhuis is bevriend met de apotheker d'Ailly en komt vaak bij hem in de werkplaats. Wellicht koopt hij er de pigmenten die hij gebruikt voor zijn schilderijen. Hier zien we de apotheker met een gezelschap aan het werk. Er wordt volop gebruik gemaakt van vuur; in ovens, in kachels en in de haard.

67

I.H. DRIESSEN

Zutphens interieur, 1840
Olieverf op doek
Stedelijk Museum Zutphen

Dit Zutphense interieur toont hoe eenvoudige gezinnen in de 19e eeuw leefden. De woonkamer is spaarzaam gemeubileerd met het hoognodige: een tafel en een enkele stoel, een schouw met open haardvuur, een kinderstoel voor het jongste kind. De moeder in haar verzorgende rol met bordje pap voor de baby, vader op de enige stoel bij de haard met zijn pijpje. Het oudste meisje reikt hem gedienschtig een vuurtest met smeulende kooltjes aan. De brave jongen links met een boek (de Bijbel?) in de hand, laat zien dat hij goed zijn best doet. Het speelgoed, de prent 'Onze Vader' en het schilderijtje geven hun leven wat kleur.

68

ANTHONY OBERMAN (AMSTERDAM 1781 - AMSTERDAM 1845)

De schilder in zijn atelier, 1820
Olieverf op paneel
Rijksmuseum. Schenking van de Belport Familienstiftung

Ondanks de gloeiende kachel houden de schilder en zijn opdrachtgever de jassen aan in dit atelier. De aslade is uit de kachel geschoven om extra zuurstof bij het vuur te laten komen. De kromme pook waarmee het vuur kan worden opgepord, ligt voor de kachel. Achter de kachelpijp hangen kleipijpen en rechts een pijp van meerschium (mineraal gesteente sepoliet). Vaak worden wat kooltjes in een test (kom) gedaan om de pijp aan te steken. Het schilderij is op een speelse manier op de tekeningenmap gesignd en gedateerd.

69

WILLEM A.A. LIERNUR (DEN HAAG 1856 - DEVENTER 1917)

Schevenings binnenhuis, 1887

Olieverf op paneel

Rijksmuseum. Legaat van jhr. P.A. van den Velden, Den Haag

In dit interieur fungeert de haard voor het koken en verwarmen. Een vrouw zit met haar kat bij het vuur terwijl zij aardappels schilt. Een ketel hangt boven het haardvuur en een theepot staat op een komfoortje. Dit alles is een ode aan het 'eenvoudige leven'. Eind negentiende eeuw ontstaat meer waardering voor traditie en authenticiteit. Precies wat dit vredige tafereel uitstraalt.

70

WARM KRIJGEN & WARM HOUDEN

Vuurtest / Stoof / Beddenpan, 19e eeuw

Stedelijk Museum Zutphen

In de 17e eeuw verschijnt de kachel, gestookt op hout, turf en steenkool, in de huizen van een rijke bovenlaag. De open haard blijft echter in gewone huishoudens de enige verwarmingsbron. In verschillende vertrekken is een haard met schouw te vinden, maar alleen dicht bij het vuur is het aangenaam warm. Een stoof met een vuurtest vol gloeiende kooltjes of een beddenpan met warm water of kooltjes, zijn onmisbaar voor het opwarmen van koude voeten en een koud bed. Tot halverwege de twintigste eeuw zijn ijsbloemen op de ramen van kille slaapkamers heel gewoon.

Het idee om een woonhuis te verwarmen vanuit één warmtebron is al te vinden bij de Romeinen, maar hun ingenieuze vloerverwarmingssysteem doorstaat de tand des tijds niet. Pas in de 18e eeuw worden de warmwaterinstallatie en stoomverwarming uitgevonden. Met radiatoren kan een compleet huis verwarmd worden. In 1784 experimenteert James Watt hiermee in zijn eigen huis. In Nederland verschijnt rond 1825 de eerste CV-installatie met luchtverwarming, met name in fabrieken, bedrijfspanden en openbare gebouwen. Door de toenemende welvaart en de ontdekking van een groot aardgasveld in Slochteren in 1959, komt centrale verwarming binnen bereik van de gewone Nederlander. Nu moet Nederland van het gas af. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van verwarming én koeling, en een zo efficiënt mogelijk gebruik van nieuwe energiebronnen zijn komende jaren topprioriteit.

JAN LUYKEN (AMSTERDAM 1649 - 1712)

Uit 'Het Leerzaam Huisraad', 1711, 'De Haardstee'
Stedelijk Museum Zutphen

De schilder-tekenaar en dichter Jan Luyken (Luiken) heeft op 26-jarige leeftijd een religieuze ervaring. Hij streeft voortaan "vuurig door de liefde Gods ontsteeken zynde" een nog degelijker, godsvruchtig leven na en wordt doopsgezind. Die nieuwe levenshouding komt tot uitdrukking in zijn stichtelijke dichtwerk en moralistische prenten. Hij verwerft er naam en faam mee. Titels als 'Spiegel van het Menselyk Bedryf', 'De Bijekorf des Gemoeds' en 'Het Leerzaam Huisraad' zijn veelzeggend. Bij het huiselijk haardvuur geeft hij in het gedicht aan de achterzijde van de ets een waarschuwing mee: "[...] o Mensch! bewaard uw levens vuur! Op dat het in zyn order blyve... [...].

